

Самотуга А. В.

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.5

**800 РОКІВ ВЕЛИКОЇ ХАРТІЇ ВОЛЬНОСТЕЙ:
АКТУАЛІЗАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ОБМЕЖЕННЯ
ПЕРСОНАЛЬНОЇ ВЛАДИ**

З'ясовано значення такого важливого політико-правового акта періоду середньовічної Англії, як Великої Хартії Вольностей, у становленні й розвитку верховенства права, складовою якого є принцип рівності всіх верств суспільства перед законом, зокрема інститутів верховної влади, в т. ч. монарха. Висвітлено вплив цього документа на національні конституції та інші нормативно-правові акти в частині поділу та обмеження влади.

Ключові слова: Велика Хартія Вольностей, верховенство права, обмеження персональної влади.

Постановка проблеми. Людству довелося пройти найтяжчі випробування з багатомільйонними жертвами й масштабними руйнаціями (принаймні дві світові війни упродовж однієї половини століття, які розпочалися на тому ж самому континенті), аби нарешті виробити й утвердити загальні для всіх правила співіснування як між націями, так і всередині їх задля попередження та врегулювання різного роду конфліктів і протистоянь.

Національне, культурне, расове, мовне та ментальне розмаїття – ознака й закономірність сучасного світу, яку слід прийняти як даність. Проте універсальними слід вважати право людини на життя, гідність, власність, свободу та особисту недоторканність. У разі ж систематичного порушення чи обмеження цих природних складових верховенства права всередині держави або, коли, з одного боку, суспільство мимоволі укладає із владою своєрідний пакт, поступаючись своєю свободою та гідністю в обмін на певні стабільні соціальні блага й безпеку, дана проблема не може тривалий час існувати в межах однієї країни. Намагання поширити славу про таку «стабільність» через доступні на сьогодні сучасні аудіовізуальні ЗМІ або ж приборкати прагнення народів жити за правилами, виробленими цивілізованим світом, виливається у найвитонченіші на сьогодні технології анексії частин територій сусідніх держав та збройних конфліктів на кшталт «гібридних воєн» тощо. З іншого боку, коли намагання правлячої верхівки до узурпації влади й нехтування громадською думкою призводять до масових акцій протесту та громадянської непокорності, звідси, прямих спроб інших, як правило, авторитарних держав до їх силового припинення, постає питання про пошук шляхів консенсусу між суспільством і державою, а саме встановлення дієвого контролю над владними інституціями, включаючи обмеження їхніх повноважень.

Витоки нинішньої цивілізованості окремих народів та навіть континентів слід шукати в їхній історії взаємодії між особистістю, суспільством та владою, що часто ознаменована прийняттям чи укладенням важливих актів у вигляді спочатку хартій та декларацій, а згодом – конституцій. Одним із таких документів справедливо вважають Велику Хартію Вольностей, 800 років з нагоди прийняття якої урочисто відзначили в червні 2015 р. у Великобританії за участю прем'єр-міністра, королівської родини, вищого духовництва і запрошених із США офіційних осіб у ранзі міністрів, а також на державному рівні у Австралії. Натомість не досить помітною в цьому плані виявилася активність юридичної спільноти України, де розпочалася активна стадія чергової конституційної реформи: ані розлогих публікацій у фахових правничих часописах чи радіо- й теледискусій, ані презентабельних наукових заходів – конференцій чи круглих столів, а лише поодинокі перекладені публікації іноземних авторів у суспільно-політичних виданнях й випуски теленовин [1-2].

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Увагу Великій Хартії Вольностей як документальній пам'ятці права приділили у своїх працях такі пострадянські автори в галузі історії держави і права зарубіжних країн, як К. Батир, Л. Бостан, С. Бостан, В. Глиняний, В. Гончаренко, О. Жидков, Н. Крашеніннікова, В. Макарчук, В. Нерсеянц, М. Страхов, Б. Тищик, З. Черниловський тощо, і, безсумнівно, британські дослідники М. Бініон (M. Binyon), Р. Ворсестер (R. Worcester) та Д. Карпентер (D. Carpenter). До питань місця й ролі Великої Хартії Вольностей у розвитку нормативних гарантій прав людини зверталися у своїх працях також фахівці в галузі теорії прав людини: С. Головатий, О. Лукашева, А. Олійник, О. Пушкіна та ін. Втім її вплив на розвиток сучасного конституціоналізму, зокрема відносин у системі «влада – суспільство – людина» лише розглянуто поверхнево зазначеними науковцями.

Отже, метою нашої публікації слід вважати з'ясування концептуального значення Великої Хартії Вольностей (далі – Хартії або Magna Carta) для становлення й розвитку такого важливого інституту демократії, як системи попередження зловживання владою.

Виклад основного матеріалу. Донедавна для радянського ще дослідника джерела стосовно Хартії були нівельовані відповідно до панівної тоді ідеології, що можливо звести до такого популярного на той час формулювання згідно з «класовим принципом»: «Велика хартія вольностей – грамота, підписана в 1215 р. англійським королем Іоанном Безземельним. Обмежувала (в основному в інтересах аристократії) права короля, надавала деякі привілеї лицарству, верхівці вільного селянства, містам» [3, с. 204]. Закономірно, що не могла вона (Хартія) обмежувати права короля в інтересах широких верств суспільства чи надавати останньому привілеї. Адже саме по собі суспільство завжди є конкурентним, тобто неоднаковим за рівнем доходів його членів. Як сама Хартія, так і інші правові акти (конституції, закони) в усі часи розроблялися і приймалися верхівкою, елітою суспільства (аристократією) – лордами, перами, конгресменами, депутатами, які одночасно були землевласниками чи рабовласни-

ками, а нині є «роботодавцями», «промисловцями та підприємцями».

Сучасні британські популярні енциклопедичні видання, можна вважати, стримано трактують Хартію як: «важливий історичний документ, яким надано деякі політичні та юридичні права англійським громадянам» [4, с.861]; як «підписаний королем під тиском англійських баронів документ, яким обмежено владу короля й надано нові права баронам та народу, і деякі з цих прав стали основою сучасного британського права, напр., право мати суд перед тим як потрапити у в'язницю [5, с. 325].

А перевершила всі решту наведені документи вітчизняна юридична енциклопедія періоду незалежності, надавши Хартії всіх позитивних характеристик: «документ..., який поклав початок світовому і європейському конституційному процесові. Вважається наріжним каменем прав і свобод людини, недоторканності особистості, її майна, обмеження королівської сваволі, реального розмежування повноважень владних структур, процесу демократизації, парламентаризму і навіть конституційної юстиції» [12, с. 323].

Вищі особи Великобританії також були сповнені пафосу в її возвеличенні. Так, на урочистостях з нагоди ювілею Хартії прем'єр-міністр Д. Кемрон заявив, що вона змінила світ [11], а дочка королеви, принцеса Анна, стверджувала, що Magna Carta «дала нам одну з найголовніших доктрин – немає людей, вищих за закон». А найвищий британський суддя назвав Хартію «найвидатнішим конституційним документом усіх часів – основою свободи індивіда на противагу самочинній владі деспота» [1, с. 43]. До них приєдналася і представниця найпотужнішої демократії світу – генпрокурор США Л. Лінч, яка говорила про визначальну роль Хартії у формуванні сучасного американського суспільства [1, с. 42].

У їхньому руслі твердять і деякі українські дослідники, навіть на десятиліття раніше. Так, С. Головатий у відомій фундаментальній праці «Верховенство права» (2006 р.) доводить, що Хартія як договір між королем та його підданими заклала стрижневий принцип політичного життя ... – влада повинна бути відповідальною (в політико-юридичному значенні) перед тими, стосовно кого вона здійснюється (тобто перед народом), а також називає Хартію попередником «доктрини верховенства права та відповідного їй юридичного принципу» [6, с. 165, 170].

Наведені міркування науковців, політиків та правників доводять необхідність критичного ретроспективного погляду на аналізований документ, виходячи з відомого постулату, що принцип верховенства права у державах англосаксонської правової сім'ї тримається на таких трьох опорах: 1) жорсткий поділ влади із системою стримувань і противаг (checks and balances); 2) децентралізація влади з гарантіями прав місцевого самоврядування (home rule); 3) непорушність природних прав індивіда, зокрема захист приватної власності (civil rights). І саме перша опора, на наше переконання, вплинула і постійно впливає на життєздатність решти двох, якій і слід приділити докладну увагу в нашій статті.

Згаданий вже нами М. Бініон твердить інколи дещо протилежне: Хартія не надавала свободу народу Англії і не заклала підвалин конституції. У ній взагалі

не йшлося про універсальні права людини. І вона не наполягала на тому, що правитель країни мусить бути моральним, справедливим або чесним [1, с. 42]. Більше того, не слід забувати й обставини, що передували підписанню Хартії.

Так, факти доводять, що 1215 р. король Іоанн Безземельний, який мав репутацію одного з найгірших правителів давньої Англії, був змушений підписати мирну угоду з могутніми баронами, які виступили проти його тиранії зі зброєю в руках. Місце підписання обрали тому, що болота біля Темзи були настільки грузькими, що ані король, ані барони не змогли би привести туди армію. Барони були розлючені тим, що раніше Іоанн запроторив багатьох із них до в'язниці без суду і намагався керувати справами церкви. Очільник англійської церкви, архієпископ Кентерберійський Стефан Ленгтон виступив посередником, підготувавши мирну угоду, яка гарантувала захист прав церкви, захист баронів від незаконного ув'язнення, доступ до оперативного правосуддя і обмеження феодалних повинностей на користь короля. Нагляд за дотриманням положень Хартії мала здійснювати рада з 25 баронів. На практиці жодна зі сторін не виконала зобов'язань, а сам документ невдовзі анулював Папа Іннокентій III.

Отже, ключовими стовпами британської влади на той час були монархія, церква і феодална аристократія. Про роль, зокрема, церкви у підписанні Хартії, ґрунтовно розмірковує професор Лондонського королівського коледжу Д. Карпентер у статті «Архієпископ Ленгтон і Magna Carta: його внесок, сумніви та лицемірство». Науковець, зокрема зазначає, що на основі численних публікацій Хартію можливо розглядати як символ обмеження монархії і, навпаки, як символ свободи церкви [7, с. 1057].

Коли Король Іоанн через рік помер, трон посів його син Генріх III – слабкий юнак, якого контролювали регенти. 1216 р., прагнучи забезпечити собі владу й підтримку для нового короля, вони поновили Хартію, а також підписали ще один документ – Лісову хартію, яка передбачала дотримання прав і захист простого люду і, що головне, гарантувала їм доступ до лісів та земель, на яких вони мешкали. Власне Magna Carta була перезатверджена 1225 р. в обмін на право короля збирати нові податки. Відтоді Хартію перезатверджував кожен новий монарх, і вона стала частиною статутного права Англії. Зазначене свідчить не про її догматичний, декларативний чи символічний характер, а про те, що це був живий акт, який пристосовували до тодішніх умов.

Протягом століть політичний міф про Magna Carta як фундамент свободи в Англії тільки зміцнювався. До Хартії зверталися як до основного закону за будь-яких суперечок між монархом і парламентом. Проте лише починаючи із XVII ст. її стали інтерпретувати як державний акт, який:

- 1) забезпечує конституційний контроль за королівською владою;
- 2) містить положення про: а) неприпустимість запровадження податків або законів без згоди парламенту; б) обов'язковість розгляду кримінальних справ судом присяжних та гарантії проти довільного тюремного ув'язнення і покарання;
- 3) викладає принципи демократичного способу правління й неупередженого судочинства.

На хартію посилялися як на вагомий аргумент під час революції та гро-

мадянської війни в Англії, в результаті якої короля стратили, а Англія всередині XVII ст. на якийсь час перетворилася на республіку. У той же період у ході запеклої боротьби з королями династії Стюартів такі юристи і члени парламенту, як Е. Коук, почали тлумачити Велику хартію як документ, що забезпечує зазначені права. У XVIII ст. правознавець Вільям Блэкстон ввів дану інтерпретацію у свої знамениті Коментарі до законів Англії (*Commentaries on the Laws of England*) [10]. Історики та державні діячі XIX ст. звеличували Хартію як велику гарантію англійських свобод. Отже, без діяльності цих юристів Хартія давно втратила б своє значення.

Великий вплив справили революція та громадянська війна в Англії і на 13 колоній в Америці. Так, наприклад, існувала «Массачусетська хартія вольностей» 1641 і 1648 рр., яка являла собою суміш білля про права з кодексом цивільних та кримінальних законів, передбачивши судовий захист майнових прав та політичних свобод поселенців, а також деяких прав іноземців, жінок, дітей і навіть тварин [9, с. 247]. Згодом перші 13 штатів взяли Magna Carta за основу декларації незалежності та конституції США. І недаремно американці віддячили так англійцям, установивши в 1957 р. за сприяння Асоціації Американських адвокатів (*American Bar Association*) меморіал на місці підписання Хартії. У XVIII–XIX ст. британський парламент внаслідок прийняття різних нових законів вилучив значну частину оригінального змісту Хартії. Однак сам її принцип лишився непорушним. Так вона перетворилася взагалі на провідний міф західної свободи.

Однак, як вважають деякі дослідники, зокрема професор Університету Бірмінгема Е. Кемпбелл, такий міф – не стільки щось не існуюче, скільки джерело натхнення для реформ. Так, стверджує він, 39-а стаття Хартії дуже важлива – ніхто не може бути вище закону, в тому числі й король. Раніше король теж не міг бути вище закону, якщо барони були ним незадоволені, вони могли його змістити. А королем Іоанном, якого змусили підписати цю Хартію, барони були дуже незадоволені. Особливо важливу роль Хартія відіграла в історії з Карлом I, коли божественне право короля було відкинута на її основі [8].

Ще одний важливий момент, до якого звертаються сучасні дослідники: чому саме в Англії з'явився такий документ, а не, наприклад, у сусідній Франції? Відповідь на це питання знову ж намагається обґрунтувати Е. Кемпбелл. Як він вважає, у XVII ст. ідеї абсолютної монархії були більш характерні для континентальної Європи, а не Англії. Англія була державою, менш розвиненою політично. Кожен лорд історично був сам по собі, звідси й ідея, що кожен повинен мати права. А у Франції була розвинена ідея сильної держави (згадаємо тут відомий вислів Людовіка XIV на засіданні парламенту Франції 1655 р. «Держава – це я»^{*}). А в Англії держава не асоціювалася з країною, це просто інститут влади [8].

Таким чином, Хартія заклала надійні підвалини у побудову й розвиток

^{*} Хоча, як свідчить протокол цього засідання парламенту, нічого подібного Людовік XIV не говорив. Англійський франкомовний журнал «*Revue Britannique*» приписує цю фразу Англійській королеві Єлизаветі I (роки правління 1558-1603).

англомовного світу в період Просвітництва і в подальші століття, зумовивши сьогоднішнє його політичне й технологічне лідерство з англійською мовою як мовою міжнародного спілкування в усіх галузях, зокрема привабливість для притоку робочої сили й капіталів (на жаль, також і сумнівного походження)** та політичної еміграції. І саме намагання втримати у жорсткій конкуренції з новими світовими центрами своє лідерство й можливо пояснити таку помпезність святкування річниці підписання Хартії, з-поміж заходів якої створення навіть офіційного веб-сайту «magnacarta800th.com».

Є підстави погодитися з деякими твердженнями про те, що країни, які не зробили нічого подібного, щоб обмежити в минулому владу своїх монархів, ніколи не мали тих свобод чи міцної демократії, що вже давно є нормою для англійців, а також американців – нації, яка ще на початку свого існування не сприйняла монархію, а запровадила єдиний поки що на сьогодні у світі демократичний та ефективний інститут президентської республіки, у т.ч. практичне застосування процедури імпічменту, а також обіймання нині цієї посади вдруге поспіль афроамериканцем, але, відповідно до конституції стосовного вимоги до кандидата на пост президента, народженим у США. Елементи інституту президента запровадили більшість демократичних держав, зокрема обмеженість чотири- або п'ятирічним терміном перебування на посаді, а також не більш як дворазовістю обрання на посаду однієї особи. Принагідно, що Франція лише у 2000 р. спромоглася на зміни до своєї конституції стосовно зменшення каденції Президента Республіки з семи до п'яти років. Проте досить часто в цій країні мають місце негативні тенденції, пов'язані з твердженнями, здебільшого з боку правих, шовіністичних партій, що президентом Франції повинен бути етнічний француз. Пов'язано це з попереднім правлінням (2007-2012 рр.) Н. Саркозі – угорського емігранта.

Натомість у деяких пострадянських країнах президентство за відсутності реального поділу влади перетворилося на класичний авторитаризм: перебування деяких осіб на посту президента вже перевищило роки правління деяких радянських генсеків. Наприклад, ніхто ніколи не обмежував автократичну владу російських царів, і це може пояснити появу Сталіна, «пам'ять» про якого як «ефективного менеджера» зараз намагаються реанімувати шанувальники «твердої руки». Німецьких правителів теж багато століть не змушували коритися волі народу, можливо, тому там і постав Гітлер. І так далі в Європі: Іспанія – диктатура Франко, Італія – Муссоліні, Греція – чорних полковників. А слабкість демократичних інститутів країн Центрально-Східної Європи, що утворилися на уламках імперій, призвела після Другої світової війни до тривалого панування в них маріонеткових прорадянських режимів (дехто зараз покладає за це провину на В. Черчіля й Ф. Рузвельта за ялтинські угоди 1944 р. між майбутніми переможцями), незважаючи потім на повстання 1956 р. в Угорщині та 1968 р. в Че-

** Привабливість країни для різного роду іноземних капіталів можна також пояснити положеннями Хартії, які надавали вільний у плані торгівлі й промисловості статус столиці – м. Лондону.

хословаччині. І лише антикомуністичні рухи в Польщі на початку 1980-х рр. за жорсткої позиції західних лідерів Р. Рейгана й М. Тетчер внаслідок радянської інтервенції в Афганістан нарешті серйозно розхитали підвалини світового соціалізму, край якому настав на початку 90-х з проголошенням саме незалежності України. І зараз цілком логічною виявилася наполеглива підтримка України в її боротьбі за відновлення територіальної цілісності й утвердження демократії саме з боку англосовітського світу – США, Великобританії, Канади, Австралії, а також постсоціалістичних Польщі й Литви.

Висновок. Велика Хартія Вольностей, без сумніву, має велике значення в широкому контексті, особливо для тих країн, де суспільство вимушене шукати ефективних шляхів, аби влада більше зважала на верховенство права та гарантії особистих прав людини. Особливо цінними є положення Хартії для України, де ініційовано чергову конституційну реформу у частині децентралізації влади. Однак подібні заходи виявляються примарними без створення ефективного механізму контролю за верховною владою, особливо одноосібною її формою – інститутом президента. На жаль, його майже 25-річне існування сповнене численними конфліктами у вигляді існуючого дуалізму виконавчої влади в центрі й на місцях, невиправданого розростання держапарату й збільшення видатків на його утримання, внесення змін до Конституції (саме стосовно повноважень Президента) та їх скасуванням (2004, 2010, 2014 рр.), масовими протестними акціями, спричиненими саме фальсифікаціями результатів президентських виборів 2004 р. та діями глави держави у зовнішньополітичній сфері і його намаганням знищити конкурентне середовище у внутрішній політиці, вибудовуючи режим персональної влади у 2010-2014 рр. через створення підконтрольних собі парламенту, судової гілки влади і навіть церкви, відтермінування місцевих виборів тощо. І не слід вбачати в цьому порятунок у вигляді переходу до парламентсько-президентської чи навіть парламентської республіки.

Історичної пам'яті й досвіду Україні для реформ достатньо, а саме прагнення до громадянського суспільства через нетерпимість до авторитаризму. Про це свідчать такі правові акти, як Руська правда, Литовські статuti, Магдебурзьке право, Конституція Пилипа Орлика, а також такі явища, як Козацька держава, індивідуалізм селянського господарства тощо. Таким чином, обмеженість і підконтрольність верховної влади, зокрема її одноосібної форми, сприяє зміцненню принципу верховенства права, до якого відносять гарантії особистих (громадянських) прав з правом на місцеве самоврядування та правом приватної власності, що були передбачені Великою Хартією Вольностей. Розгляд саме цих її положень є темою подальших публікацій.

Бібліографічні посилання

1. *Бініон М.* Малими кроками до великої свободи / Майкл Бініон // Український тиждень. – 2015. – № 25. – С. 42-43.
2. У Британії вишили 13-метровий гобелен "Велика Хартія Вольностей" [Електронний ресурс] – режим доступу : <http://espresso.tv/news/2015/05/15/>.
3. Советский энциклопедический словарь [гл. ред. А. М. Прохоров]. – 3-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1985. – 1600 с.
4. Macmillan English Dictionary for Advanced Learners. – International Student Edition. – Oxford : Bloomsbury Publishing; Macmillan Publishers Limited, 2002. – 1692 p.
5. Oxford Guide to British and American Culture : for learners of English / J. Crowther

(ed.). – N.Y. : Oxford University Press, 2001. – 600 p.

6. Головатий С. П. Верховенство права : моногр. : у 3-х кн. / С. П. Головатий. – К. : Фенікс, 2006. – Кн. 1 : Від ідеї до доктрини. – 632 с.

7. Carpenter D. Archbishop Langton and Magna Carta: His Contribution, His Doubts and Hipocrisy / David Carpenter // English Historical Review. – Vol. CXXVI. – No 52. – Oct., 2011. – P. 1041-1065.

8. 15 июня 2015 года Великобритания отмечает 800-летний юбилей Великой хартии вольностей – наверне, важнейшего документа британской истории [Электронный ресурс] – режим доступа : http://www.bbc.com/russian/uk/2015/06/150615_5floor_magna_carta_800_anno.

9. История политических и правовых учений: Учебник для вузов. – 2-е изд., стереотип. / Под общ. ред. акад. РАН, д-ра юрид. наук, проф. В.С. Нерсесянца. – М.: Изд-во НОРМА (Изд. гр. НОРМА-Инфра), 2001. – 736 с.

10. Blackstone's Commentaries on the Laws of England [Электронный ресурс] – режим доступа : http://avalon.law.yale.edu/subject_menus/blackstone.asp#intro.

11. Magna Carta 800th anniversary: PM's speech [Электронный ресурс] – режим доступа : <https://www.gov.uk/government/speeches/magna-carta-800th-anniversary-pms-speech>.

12. Юридична енциклопедія / ред. Ю. С. Шемшученко [та ін.]. – К. : Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 1 : А-Г. – 1998. – 669 с.

Самотуга А. В. 800 лет Великой Хартии Вольностей: актуализация конституционного ограничения персональной власти. Выяснено значение такого важного правового акта периода средневековой Англии, как Великой Хартии Вольностей, в становлении и развитии верховенства права, составной частью которого является принцип равенства всех слоев общества перед законом, в частности институтов верховной власти, в т. ч. монарха. Освещено влияние этого документа на национальные конституции и другие нормативно-правовые акты в части разделения и ограничения власти.

Ключевые слова: Великая Хартия Вольностей, верховенство права, ограничение персональной власти.

Samotuga A. V. 800-th anniversary of Magna Carta: actualization of constitutional limitation of personal power. The article deals with significance of such important political-legal act of medieval England as Magna Carta in the development of the rule of law, part of which is the principle of the equality of all sections of society before the law, in particular institutions of the supreme power, including monarch. There is the coverage of effect of this document to the national constitutions and other legal acts in terms of separation and limitation of power.

The author argues that the roots of the current civilization of individual peoples must be sought in their history of interaction between the individual, the society and the authorities, often marked with the adoption of important acts as a first charters and declarations, and later – constitutions. One such document is Magna Carta, the 800-th anniversary of the adoption of which was celebrated in June 2015 in the United Kingdom with the participation of the prime minister, the royal family, senior clergy and invited officials from the United States, as well as at the state level in Australia.

Previously Magna Carta was a document that King John was forced to sign by the English barons in 1215. It restricted the king's power and gave freedom to the church and new rights to the barons and the people. It was amended and re-approved within several years as a change of monarchs. Even though some researchers consider it as a political myth of Western freedom some of its rights are basic to modern British and American law.

The author supports those statements that countries which did nothing to limit the power of their monarch in the past, then faced the dictatorship. The limitation and accountability of personal power, including its sole form helps to strengthen the rule of law, which includes guarantees of civil rights with the right to local self-government and the right to private property, which were provided by Magna Carta. Despite Magna Carta's often considered to be political and legal myth its experience is very actual especially for Ukraine where the constitutional reform has begun.

Keywords: Magna Carta, rule of law, limitation of personal power.

Надійшла до редакції 29.06.2015